



ԱՍՏՏՈՒՐ ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ

Ո՞վ է ՍԿԵՎՈՒՅԻ 1293 թ. ՄԱՍՆԱՏՈՒՓԻ ՊԱՏՎԻՐԱՏՈՒ ԿՈՍՏԱՆՂԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ

Շուրջ մեկուկես դար է, ինչ մասնագետների ուշադրության առարկա է հանդիսանում 1293 թվականին Սկեռայում կերտված արձաթյա դրվագագարդ և բարձրարվեստ մասնատուփը: Նրանով զբաղվել են Ա. Փափազյանը¹, Ա. Կարիերը², Բ. Ղ. Ալիշանը³, Ս. Տ.—Ներսիսյանը⁴ և շատ ուրիշներ: Վերջերս մշված տուփի ուսումնասիրությամբ զբաղվում է ռուս արվեստագետ Ս. Յա. Կակովկինը⁵: Բոլոր հետազոտողներն էլ շատ բարձր են գնահատում Սկեռայի մասնատուփի գեղարվեստական արժանիքները, ուստի և հետաքրքրությունը նրա նկատմամբ գնալով մեծանում է: Ինչպես կտեսնենք ստորև, փաստերը երևան են հանում այդ տուփի հետ կապված նաև պատմական խիստ ուշագրավ իրողություններ՝ էլ ավելի մեծացնելով նրա մշակութային և նրա ժողովրդի և նրա մշակույթի պատմության առումով:

Սկեռայի մասնատուփին վերաբերող շատ հարցեր արդեն գտել են իրենց ճիշտ մեկնաբանությունները, իսկ շատ հարցեր էլ սպասում են քննության: Ս. Յա. Կակովկինի վերոհիշյալ հետազոտությունների մեջ բարձրացված են նորանոր հարցեր, որոնցից մեկն է այդ տուփի պատվիրատուի ով լինելու հարցը: Տուփի վրա նա 1293 թվականին իրեն հիշել է որպես Սկեռայի առաջնորդ Կոստանդին եպիսկոպոս: Այդ տուփով առաջին անգամ զբաղվող (և այն փաստորեն հայտնաբերող) Ա. Փափազյանը սկզբում նրան հենց այդպես էլ ճանաչել է: Հետագայում, սակայն, Ա. Կարիերը, Բ. Ղ. Ալիշանը և ուրիշներ նրան մույնացրել են կաթողիկոս Կոստանդին Կատուկեցու հետ: Ս. Տ.—Ներսիսյանը նախ պաշտպանել է այս վերջին տեսակետը, ապա՝ առաջինը: Խընդրի քննությանն անհամեմատ հետևողական մոտեցում է ցուցաբերում Ս. Յա. Կակովկինը, գտնելով, որ տուփի պատվիրատուն ոչ մի կապ չունի կաթողիկոսի հետ: Նրան էլ սակայն պակասում են Կոստանդին եպիսկոպոսի կենսագրությանը վերաբերող փաստեր: Իր վերջին հոդվածում, խոսելով կրկին անգամ 1293 թ. մասնատուփի մասին, նա գրում է. «Դժբախտաբար Կոստանդին եպիսկոպոսի վերաբերյալ առայժմ մեզ ոչինչ հայտնի չէ»⁶: Այս հայտարարությունը փաստորեն ոչ միայն Ա. Յա. Կակովկինի, այլև

¹ Պարզեպետ առ Գենուացիս. Originale armeno del privilegio accordato ai Genovesi da Leone III ... Վենետիկ, 1830.

² «Vélanges orientaux», Paris, 1883, էջ 169—213.

³ Զ. Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 107—112.

⁴ «Revue des Etudes Arméniennes», 1, Paris, 1964, էջ 131—134, 143—147.

⁵ «Византийский временник», XXX, 1969, էջ 193—204; Տե՛ս նաև «Լրագրք», Երևան, 1971, № 11, էջ 84—88, 1972, № 6, էջ 77—84.

⁶ Անդ, էջ 81.

ուրիշների եզրակացությունն է, եթե հաշվի չառնենք Կոստանդին կաթողիկոսի հետ կապված թյուրիմացությունները:

Մեր որոնումներից պարզվում է, որ վերոհիշյալ մասնագետների ուշադրությունից վրիպել են մեզ հետաքրքրող Կոստանդին եպիսկոպոսի պատվերով գրված և մեր ծանոթացմանը հասած չորս ձեռագրեր, որոնց մեջ պահպանված են ուշագրավ տեղեկություններ Կոստանդին եպիսկոպոսի մասին: Այդ ձեռագրերն են.

Ա. «Մաշոց», ընդօրինակված 1299 թ., այժմ գտնվում է Երուսաղեմի Ա. Հակոբյանց վանքի մատենադարանում (№ 454):⁷

Բ. «Յայսմատուրք», ընդօրինակված 1811 թ., այժմ գտնվում է Կիպրոսում (Նիկոզիայի հայոց առաջնորդարան, № 9):⁸

Գ. «Մաշտոց», ընդօրինակված 1814 թ., այժմ գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (№ 2787):⁹

Դ. «Հին կտակարան» (մատուց), ընդօրինակված 1814 թ., գտնվելիս է եղել Կոստանդնուպոլսում. այժմ համարվում է կորած:¹⁰

Իր հերթին նշված ձեռագրերի նկարագրությամբ և նրանց հիշատակարանների հրատարակությամբ զբաղված հեղինակների ուշադրությունից բոլորովին դուրս է գտնվել այդ ձեռագրերի պատվիրատու և Սկևռայի մասնատուի պատվիրատու Կոստանդին եպիսկոպոսների առնչության և նույնության հարցը:

Ս. Տ.-Ներսիսյանի, Ա. Յա. Կակովիհի և ուրիշների տեսադաշտից վրիպել են նաև մի քանի ուսումնասիրություններ, առանձին դիտողություններ, որոնցից ուշագրավ է, օրինակ, Ն. Ակինյանի մի հոդվածաշարը՝ նվիրված 1287—1289, 1307—1326, 1372—1380 թվականներին Կիլիկիայում պաշտոնավարած չորս Կոստանդին կաթողիկոսներին¹¹: Այդտեղ նա, հավելվածի կարգով, ամփոփառում է նաև երկու համանուն եպիսկոպոսների, որոնցից մեկին նույնացնում է Սկևռայի մասնատուի պատվիրատուի հետ:

⁷ Ն. եպ. Պողարյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, Բ, Երուսաղեմ, 1967, էջ 421—482:

⁸ Բակուրյան, Կիպրոս կղզի, Նիկոզիա, 1903, էջ 107. տե՛ս նաև էջ 58:

⁹ Ն. Լալայան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Վասպուրականի, Ա, Թիֆլիս, 1915, էջ 50—62:

¹⁰ Այս ձեռագրերից 3-ի (2, 8, 4) հիշատակարանները գտնված են Լ. Ս. Խաչիկյանի կազմած «Դի դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» ժողովածուում (Երևան, 1950, էջ 76—77, 106—108. տե՛ս նաև էջ 708: Այստեղ թյուրիմացաբար նույն Կոստանդին եպիսկոպոսը դիտված է որպես երկու անձնավորություն, մեկ որպես գրիչ, մեկ՝ պատվիրատու):

¹¹ «Լեւոնիք» (ամսագիր), Բեյրութ, 1940—1941:

պիսկոպոսների, որոնցից մեկին նույնացնում է Սկևռայի մասնատուի պատվիրատուի հետ: Նա նույնիսկ անհարկի է համարում հերքել նրան՝ Կոստանդին եպիսկոպոսի հետ նույնացնելու փորձերը: Եվ նա իրավացի է, որովհետև ծանոթ է եղել վերևում հիշված չորս ձեռագրերից 2-ին (1, 2): Վերջիններս օգնության Ն. Ակինյանին հաջողվում է պարզել Սկևռայի մասնատուի պատվիրատու Կոստանդին մականունը (Պեհեստեցի) և հարազատների անունները: Այդուամենայնիվ, Ն. Ակինյանն էլ իր հերթին է խնդում խնդիր՝ այդ Կոստանդինից, առանց հիմքի, նույնացնելու մերթ քանատեղծ Կոստանդին Սրիկի, մերթ «Մարանդունեաց» գավառի համանուն եպիսկոպոսի, մերթ էլ ուրիշի հետ:

Հետագայում քննվող հարցին թեթևակի անդրադարձել է Հ. Ոսկյանը¹²: Չնայած նա ձեռքի տակ ունեցել է Ն. Ակինյանի հոդվածաշարը, սակայն նորից է Կոստանդին եպիսկոպոսին շփոթում Կոստանդին կաթողիկոսի հետ, վերջինին էլ երբեմն կոչելով Պեհեստեցի, որը միանգամայն սխալ է:

Ինչպես տեսնում ենք, Կոստանդին եպիսկոպոսի ով լինելու խնդիրը փաստորեն ավելի է խնդրված, քան ներկայացվում է վերջին տարիներում տպագրված հոդվածներում:

Քննելով մեզ հայտնի բոլոր փաստերը, գալիս ենք այն համոզման, որ Սկևռայի մասնատուի պատվիրատուին ճանաչելու համար, պիտի բոլորովին շրջանցվեն այս կամ այն գործիչի հետ նրան նույնացնելու փորձերը: Միակ ճիշտ ճանապարհը ցույց են տալիս Սկևռայի մասնատուի վրա եղած արձանագրությունները, ապա՝ վերևում հիշատակված չորս ձեռագրերի հիշատակարանները, որոնց բոլորի պատվիրատուն կոչվում է Սկևռայի առաջնորդ Կոստանդին եպիսկոպոս¹³: Այս կապակցությամբ անհրա-

¹² Հ. Ոսկյան, Կիլիկիայի վանքերը, 1957, էջ 11, 25:

¹³ Վերջերս ուսումնասիրվել է Ֆուցկուն ուշադրություն հրավիրեց Ն. Պ. Կոնդակովի մի մեծարժեք դիտողության վրա՝ կապված մասնատուի հետ, որը նույնպես վրիպել է մասնագետների տեսադաշտից («Պատմա-քանասիրական հանդես», 1972, № 2, էջ 275):

¹⁴ Հավանաբար նույն Կոստանդին եպիսկոպոսի անվան հետ է կապվում նաև մի Ավետարան, որի մասին Մ. եպ. Աղավունցի գրել է. «Կոստանդին եպ. Սկևռայ.—ՄՁ թ. 582 ձեռագիրը ունի հետևյալ հիշատակարանը. «Աստուած ողորմի Կոստանդին Սկևռայ եպ.—ին, և յիւր հոգևոր և մարմնատու ծնողացն և հաւասար մեղեցկոցն, որ ունի յիշատակս Աթոռս մէկ մագաղաթս. Աւետարան արծաթապատ»: Այդ ձեռագրի (№ 532) մասին մանրամասն տեղե-

ծեշտությունն է զգացվում փաստարկել ամենից առաջ մատնացույց արված ձեռագրերի պատվիրատուի նույնությունը, մանավանդ որ այս գործը կատարվում է առաջին անգամ:

Որ վերևում հիշված չորս ձեռագրերն էլ միևնույն Կոստանդին եպիսկոպոսի և Սկևռայի միևնույն առաջնորդի պատվերով են ընդօրինակվել, այս առումով ամենապերճախոս վկայությունը այդ ձեռագրերի պատվիրատուի՝ Կոստանդին եպիսկոպոսի հարազատների անունների հիշատակությունն է: Բոլորի մեջ էլ նրա մայրը կոչվում է Ալվոր տիկին, հայրը՝ Վասիլ, քեռին՝ Հովհաննես Կարմիր վանեցի և այլն: Այսպես, Ա) **ձեռագրում կարդում ենք.** «Ես նուստս յոքունց Կոստանդին... երբեմն եպիսկոպոս Քերսոն... այժմ առաջնորդ Սկևռայի... հանգուցեալ քեռին իմ Յոհաննես Կարմիր վանեցի... մայրիկըն իմ Աղուոր տիկին... գհայրն իմ Վասիլ և զարեամբ նահատակեալ եղբայրն իմ Սարգիս... մեծ մայրն իմ զՊահր և զմիս մեծ մայրն զԲակեցալ: Ես եւ զսնդակից եղբայրուկն իմ եւ լերդակից որդեակն զՍտեփանոս վանական, որ արեամբ նահատակեցաւ...»: Բ) **ձեռագրում կարդում ենք.** «Կոստանդին եպիսկոպոս... քեռին իմ զՅոհաննես Կարմիր վանեցի եւ զքաղցրիկ մայրն իմ զԱղուոր տիկին... զմայրն իմ զՎասիլ... եղբայրն իմ զՍարգիս, որ... խողխողեալ եղև լամարինաց...» և այլն: Գ) **ձեռագրում կարդում ենք.** «Ես Կոստանդին եպիսկոպոս Պե-

հեսնցի... առաջնորդ... Սկևռայի... ետու գրել ... յիշատակ ինձ և իմոցն ծնողաց և երախտաւոր քեռոյն իմոյ Յոհաննես քահանայի, որ մականուն Կարմիր վանեցի կոչի, և քաղցրիկ մայրն իմոյ Աղուոր տիկնայ և հարն իմոյ Վասիլ, արեամբ նահատակեալ հարազատ եղբայրն իմոյ Սարգիս և որդոյ իւրոյ Աշնի և մեծ մայրն իմոյ Պահրի...» և այլն: Դ) **ձեռագրում կարդում ենք.** «Ես Կոստանդին եպիսկոպոս Պահեսնացի... առաջնորդ... Սկևռայի... քեռին իմ զՅոհաննես քահանայն Կարմիր վանեցին, և զհայրն իմ Վասիլ, և զքաղցրիկ մայրն զԱղուոր տիկին, և զարեամբ նահատակեալ հարազատ եղբայրն իմ զՍարգիս, և զորդին իւր Աշնի, և մեծ մայրն իմ Պահրի...»:

Այստեղից միանգամայն պարզ է, որ նշված չորս ձեռագրերի մեջ առկա Կոստանդին եպիսկոպոսը միևնույն անձնավորությունն է: Բայց արդյոք կարելի է նրան նույնացնել Սկևռայի տուփի պատվիրատուի հետ՝ ինչպես արել է Ն. Ակինյանը՝ 2 ձեռագրի հիման վրա: Չնայած մենք եւ չենք տարակուսում այդ հարցում, սակայն նպատակահարմար ենք գտնում տալ որոշ բացատրություններ:

Բանն այն է, որ մասնատուփն ստեղծվել է 1293 թվականին, իսկ ձեռագրերը՝ 1299—1314 թվականներին: Արդյոք նույն Կոստանդինն է եղել Սկևռայի առաջնորդն՝ այդ ամբողջ ընթացքում, թե 1293—1299 թվականների ընթացքում նրան փոխարինել է մի ուրիշ համանուն եպիսկոպոս: Այս հարցին հետազոտման կարելի էր պատասխանել, եթե մասնատուփի արձանագրությունների մեջ եւս պատվիրատուն հիշատակած լիներ իր հարազատների անունները: Բայց նա, այդտեղ տեղի տալույն պատճառով, սահմանափակվել է հետևյալ սեղմ ու ընդհանուր տողերով.

Եւ ինձ նշան բարոյ յիշման,
Նայել իմոցն, որ զիս ծնան
Եւ բնա ազգիս լրութեան...

Ուստի մնում է որոնել ուրիշ փաստեր: Այս տեսակետից կարևոր են այդ երկու գործիչների կենսագրության որոշ մանրամասնությունները: Թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը սերտորեն կապվում են Հոռմկլայի հետ որպես այնտեղի սաներ, եպիսկոպոսներ, որտեղից էլ հետո մեկնել են Սկևռա: Նախ ծանոթանանք մասնատուփի վկայություններին, որ Կոստանդին եպիսկոպոսը խոսում է իր Հոռմկլայում սովորած լինելու, այնտեղ եպիսկոպոսության զավագան և պաշտոն ստացած լինելու և Հերոն Երկրորդի թագավորության սկզբնական շրջանում այնտեղից Սկևռա տեղափոխված լինելու մասին.

կություններ են տրված Ն. Կալ. Պողարյանի կազմած ձեռագրացուցակի Դ հատորում, ուր սակայն Կոստանդին եպիսկոպոսին վերաբերող տողերը չկան: Հավանաբար դրանք վրիպել են Ն. Պողարյանի ուշադրությունից և չեն ընդօրինակվել: Ինչ վերաբերում է № 582 ձեռագրում հիշված Կոստանդին եպիսկոպոսի՝ Երուսաղեմի հայ միաբանությանը նվիրված Ավետարանին, այդ մասին լրացուցիչ տեղեկություններ չգտանք: Մ. Կալ. Աղավունին նույնպես հակված է հետևելու Ա. Կարիերին և Բ. Ղ. Ալիշանին՝ Կոստանդին եպիսկոպոսին՝ Կատուկեցու (Պրոնագործ) կամ համանուն Լամբրոնացու հետ նույնացնելու առումով («Միաբանք և պցելուք հայ Երուսաղեմի», Երուսաղեմ, 1929, էջ 218—214): Ն. Ակինյանը նույնպես ծանոթ է այս տեղեկությանը, բայց նա նշված Ավետարանը վերագրում է Կոստանդին եպիսկոպոսին («Աւետիք», 1941): Մեզ համար ամորոշ է այն հարցը, թե այդ Ավետարանը ստեղծվել է Կոստանդին եպիսկոպոսի՝ ջանքերով, թե՛ հին Ավետարան է եղել և նրա կողմից նվիրվել է Երուսաղեմին: Հավանաբար նա ինքն է գրել տվել և նվիրել այդ ձեռագիրը Երուսաղեմին: Այսպիսով միաժամանակ ունենում ենք հիմք մտածելու, որ Կոստանդին եպիսկոպոսը եղել է նաև Երուսաղեմում, բայց թե է՞րբ և ինչքա՞ն ժամանակով, մնում է պարզելու:

Ես Կոստանդին անձն տարտամ...

Սնեալ եմ Կլայն Հոռմկլայն...

Որ և ի վեր քան զիմն արժան

Հատառացալ ինձ աստիճան

Նստել յաթոռ այցելութեան՝

Գառազանաւ հովական:

Արդ, ըստ աստուածեան յաջողման,

Ի դէպ ժամու և պատահման

Բարոյն Հեթոյ արքայութեան,

Որ գիտնական և սրբազան,

Եղէ յաթոռ վսեմական

Սկեռա վանացս ի հովութեան.

Երայ տեսուչ այն մեծի տան...

Այստեղից երևում է, որ Կոստանդին եպիսկոպոսը Սկեռա է տեղափոխվել 1293 թվականից առաջ, երբ ժամանակի ընթացքը խաղաղ ու հաջող է եղել: Իսկ դա էլ ենթադրում է առնվազն 1292 թվականից որոշ ժամանակ առաջ, որովհետև այդ թվականի ամռանը տեղի ունեցավ մեծ աղետ. եգիպտական մամլուկները գրավեցին Հոռմկլան: Ուստի հենց այս պարագան նկատի առնելով է, որ Կոստանդին եպիսկոպոսն իր Սկեռա գալու մասին խոսելով, համկարծ փոխում է դեպքերի նկարագրության ուրախ եղանակը և տխրությանը շարունակում:

Այլ երանի, թե աստ վախճան

Առնոյր զրոյցս պատմութեան.

Ավա՛ղ մեծի թշուառութեան

Բոլոր ազինս հաշկական.

Ամալ յառաջ քան զթուական

Առեալ եղև Հոռմկլայն...

Որ այդ աղետի ժամանակ, այսինքն, 1292 թվականի ամռանը նա այլևս Հոռմկլայում չի գտնվել, այլ Սկեռայում, դա երևում է նաև նրա հաջորդ տողերից, որ նա խոսում է Հոռմկլայում գտնվողներին գերի տանելու մասին.

Սուրբ հայրապետն և որք՝ նորայն

Գերեալք յաշխարհն Տանկաստան...

կամ՝

Նստեալքն երբեմն անդ ընական

Եղեն վարեալք ի գերութեան...

Եթե ինքն էլ գերվածների մեջ եղած լիներ, ապա այդպես չէր գրի, այլ իրեն էլ կհիշեր գերվածների թվում. ամբողջ հիշատակարանից երևում է, որ նա այդ օրերին նստած Սկեռայում ողբացել է Հոռմկլայի անկումը.

Վա՛յ և առա՛ղ հազար քերան...

Նստիմ ի սուգ ճշտեմական:

Այլ գեթեղեալ իմ ի Սկեռայն

Ստիպեաց փափաք գիս ցանկութեան

Դնել զայս մասունս ի հանգստեան

Եւ ի տիտիանս այս տրտմութեան...

Ուշագրավ է նաև այն ջերմ սերը, այրող կարոտը, որ նա տածել է Հոռմկլայի նկատմամբ, ոչ միայն որպես հոգևորական, այլև որպես Հոռմկլայի հոգևոր գավալ ու հայրենասեր քաղաքացի: Վերոհիշյալ տողերից ու ողջ հիշատակարանից ցլանում է այդ սերն ու կարոտը, վիշտն ու մորմոքը: Ստեղծված մասնատուփն էլ ամբողջապես այդ ապրումների հանճարել արտահայտությունն է: Իրավացի է Ա. Յա. Կակովկիին, երբ գրում է, թե Սկեռայի մասնատուփը նվիրված է եղել Հոռմկլայի միջնաբերդը պաշտպանող զոհերի հիշատակին¹⁴: Այդ տուփի զարդապատկերներն ավելին են հուշում: Վարդան Մամիկոնյանի առկայությունն այդտեղ, ինչպես և նրա ու Պողոս առաքյալի կերպարների մերկացրած սրերով պատկերելը ոչ այլ ինչ է, քան ընկած Հոռմկլայի ազատագրության մարտակոչ:

Ծանոթանալով վերևում հիշված չորս ձեռագրերի պատվիրատու Կոստանդին եպիսկոպոսի հիշատակարաններին, տեսնում ենք, որ նա էլ է կապված Հոռմկլայի հետ և՛ կենսագրական համապատասխան տվյալներով, և՛ սիրտ մղկացնող հուշերով: Նա էլ է իր եպիսկոպոսական գավազանն ու պաշտոնն ստացել Հոռմկլայում և ապա այնտեղից տեղափոխվել Սկեռա: Պարզ է, որ այդ բոլորը պիտի տեղի ունեցած լինեին նախքան Հոռմկլայի անկումը, որովհետև այդ աղետից հետո նա չէր կարող ոչ ձեռնադրվել այնտեղ և ոչ էլ պաշտոնավարել: Ուստի չի կարելի պատկերացնել, թե նույն թվականներին Հոռմկլայից Սկեռա մեկնեցին երկու առաջնորդներ՝ նույն կենսագրական տվյալներով: Դիմենք այդ փաստերին:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանում գտնվող № 2787 ձեռագրի (Գ) հիշատակարանում Կոստանդին եպիսկոպոսը խընդրում է հիշել «նաև միս սիրելի ձեռնասնունդ հոգևոր որդեկի իմոյ արեամբ չափ նահատակելոյ ընդ իս ի Հոռմկլայն և ի Պեհեսին, Ստեփանոս քահանայ, նա և ի սուրբ ուխտիս արեամբ նահատակեցաւ յանարինաց ի սպասաորութեան սուրբ եկեղեցոյս...»:

Այստեղից պարզ երևում է, որ ինքն և իր հոգեզավակ Ստեփանոս քահանան միասին աշխատել են Հոռմկլայում և Պեհեսինում:

Պեհեսինը և Քերտնը (Քեսուն), որ հիշվեց վերևում, գտնվում էին Հոռմկլայից ոչ հեռու: Ինչպես երևում է, 1292 թվականի աղետից և Սկեռա տեղափոխվելուց առաջ Կոստանդին եպիսկոպոսը պաշտոնավարել է նաև այդ տեղերում: 1292 թվականից հետո նա այլևս այնտեղ և հատկապես Հոռմկլայում ու Պեհեսինում չէր կարող լինել, որով-

¹⁴ «Էրաբեր», 1971, № 11, էջ 84:

հետև Հոռովկայի անկումից շատ չանցած Հեթում թագավորը Մելիք Աշրաֆին հանձնեց նաև այդ վայրերը՝ խաղաղություն ձեռք բերելու նպատակով: Հեթում պատմիչը, խոսելով 1292 թվականի դեպքերի մասին, գրում է. «Աշրաֆն էտ... գՀոռովկայն... եւ էտուն տուտանն տրտվութամբ գՄագն, գԱպլնէս, և վսան սիրոյ ետ թագաւորն Հայոց Հեթում զանմատչելի դղեակն Պեհեսն»¹⁵:

Եվ եթե Կոստանդին եպիսկոպոսն իրեն երբեմն կոչում է Պեհեսնցի, ապա դա կապված է 1292 թվականից առաջ եղած տարիների հետ: Ինչպես երևում է, Կոստանդին եպիսկոպոսի հետ միասին Սկևռա է տեղափոխվել նաև վերոհիշյալ Ստեփանոս քահանան, որը նրա սպասավորն է եղել «ի Հոռովկայն և ի Պեհեսն»: Սկևռայի մոտ գտնվել է ս. Սիմավոն անունով գյուղ, որտեղ ապրել է այդ Ստեփանոսը և ուր էլ նահատակվել է նա մահմադականների ձեռքով: Մաշտոցի անվան Մատենադարանի նշված № 2787 ձեռագիրը գրված է եղել հենց այդ ս. Սիմավոն գյուղի եկեղեցու համար:

Պարզվում է, որ Հոռովկայի աղետը Կոստանդին եպիսկոպոսի համար առավել ծանր է եղել նաև այն պատճառով, որ նրա հարազատ եղբայրը՝ Սարգիսը, եղել է քերդաքաղաքի պաշտպանների թվում և ընկել այնտեղ: Այդ անմոռանալի կսկիծը նրան ուղեկցել է մինչև 1314 թվականի հիշատակարանները, խնդրել տալով հիշել «արեամբ նստատակեալ հարազատ եղբարն իմոյ Սարգիս»:

Կիպրոսում գտնված վերոհիշյալ ձեռագրի (1311 թ.) հիշատակարանն այս առումով ավելի քան պերճախոս է: Այդտեղից իմանում ենք, որ Կոստանդին եպիսկոպոսն ունեցած է եղել նաև Հակոբ անունով հոգևոր գավակ, որը նույնպես նահատակվել է Հոռովկայի պաշտպանության ժամանակ: Այդ մասին խոսում է ձեռագրի գրիչը. «...նախասցեալ տէր Կոստանդեայ և լերդակից որդեկին իւր նորին Յակոբայ, որ իբրև գմի մարմին քանական յերկուց առ ի մի կերպարան... միաշունչք և միակրանք... վսանցի Յակոբայ միակն գոյ, գոր հարեալ եղև մինն նետի յանարինաց ի մերն Հոռմայական Կլայն, գոր պաշարեաց Մելէք Աշրաֆն...»:

Նկատենք, որ այս հիշատակարանն ամփոփող «Յայսմաւորք»-ը գրվել է նահատակ Հակոբ քահանայի ավագ եղբոր՝ Ստեփանոսի համար, ուր հիշատակի խոսք է ասված նաև Հակոբ քահանայի ծնողների՝ Սարգիսի և Միլամ խաթունի մասին:

Այսպիսով համոզվում ենք, որ իրոք Սկևռայի 1293 թվականի տուփի պատվիրատու Սկևռայի առաջնորդ Կոստանդին եպիսկոպոսը և վերևում հիշված, 1299—1314 թվականներին ընդօրինակված չորս ձեռագրերի պատվիրատու, Սկևռայի առաջնորդ Կոստանդին եպիսկոպոսը նույն անձնավորությունն է: Նա կրթվել է եպիսկոպոսական աստիճան է ստացել Հոռովկայում, ապա աշխատել է որպես առաջնորդ Պեհեսին-Քեսունում և 1292 թվականին կամ դրանից քիչ առաջ, բայց ոչ ավելի վաղ, քան Հեթում Երկրորդի գահակալությունը, տեղափոխվել Սկևռա՝ առաջնորդի պաշտոնով: Նշված ձեռագրերը պարզում են նրա ծնողների, եղբոր, եղբորորդու, տատների, ինչպես նաև հոգևոր գավակների, սպասավոր-գործակիցների անունները: Պարզվում են նաև ուրիշ մանրամասներ, որոնց կանոնադաշտնադրված է ստորև:

Ըստ վերոհիշյալ ձեռագրերի հիշատակարանների՝ Կոստանդին եպիսկոպոսն Սկևռայում պաշտոնավարել է մինչև 1314 թվականը, որից հետո նրա մասին մենք ոչ մի տեղեկություն չունենք: Արդ, եթե ընդունենք, որ նա Սկևռա է տեղափոխվել 1292 թվականին, ապա նրա պաշտոնավարության մեզ հայտնի ժամանակը կկազմի 22 տարի:

Փաստերը միաժամանակ ցույց են տալիս, որ Կոստանդին եպիսկոպոսն այդ 22 տարվա ընթացքում անընդմեջ չէ, որ գտնվել է Սկևռայում: Ավելին, պարզվում է, որ նա հալածվել է՝ ենթարկվելով մերթ քանտի ու աքսորի, մերթ էլ թափառական կյանքի: Ծանոթանանք այդ փաստերին, որոնք առաջին անգամ են արժանանում քննության:

1311 թվականին ընդօրինակված վերոհիշյալ «Յայսմաւորք» ժողովածուի հիշատակարանի սկզբի մասը գրչին է, որը, բնականաբար, ինչպես մյուս երեք ձեռագրերի գրիչները, երրորդ դեմքով է խոսում Կոստանդին եպիսկոպոսի մասին¹⁶: Ահա գրչին պատկանող այդ տողերից («նախասացեալ

15 Հեթում պատմիչ թաթարաց, Վլենտիկ, 1842, էջ 85. «տրտվութամբ» բառի հիմքում ընկած է ժողովրդական «տուրը տալ» (կորցրածից հետո մի քան էլ անտեղի կորցնել, կամովին զրկվել) հասկացությունը:

16 Այս ձեռագրի հիշատակարանը ցարդ շրջանառության մեջ էր Բակուրանի վերոհիշյալ գրքույկից («Կիպրոս կղզի»), ուր այն սկզբից թերի լինելով, հիմք է տվել շփոթելու այդ ձեռագրի պատվիրատուին գրչի հետ: Այժմ Ն. Ակիմյանի նշված հոդվածաշարից (1941, էջ 80—81) ծանոթանում ենք նաև հիշատակարանի սկզբի մասին, որն օգնում է տարբերելու այդ ձեռագրերի գրչի հիշատակարանը՝ պատվիրատուի (Կոստանդին եպիսկոպոս) հիշատակարանից: Տեղեկանում ենք նաև, որ այդ ձեռագիրը Նիկոլայի հայոց առաջնորդարանում է և պահվում է 9 համարի տակ:

արքեպիսկոպոս տէր Կոստանդինայ...» և այլն), երևում է, որ դրանից առաջ նախապես արդեն խոսվել է Կոստանդին եպիսկոպոսի և նրա հարազատների մասին: Ըստ այդմ էլ, շարունակության մեջ նրանք հիշվում են անորոշաբար. «Արդ եղև տարվումն... Սին... վասնզի ոչ գոյր սոցա տեղի ամերորելոյ ի մի վայր, գրեալ եղև մաս ինչ ի Սին և մասն ինչ ի Շոխաթն, որ է վանք Ասորոց ազգին, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին, և մասն ինչ ի սուրբ ուխտն Զորոյ կոչեցեալ վանք...»: Հաճի որ «սոցայ»-ից առաջ հիշված է Կոստանդին եպիսկոպոսը, ուստի խոսքը պիտի վերաբերի նրա և նրա հարազատների աստանդակաւ կյանքին: Այս տեսակետից ուշագրաւ է Կոստանդին եպիսկոպոսի խնդրանքը՝ հիշել «...զարեամբ նախատակեալ հայրազատ եղբայրն իմ զՍարգիս, որ մինչդեռ մանուկն էր տիրաբ' խողխողեալ եղև յանարիմաց, և տիրաբ' խողխողեալ եղև յանարիմաց, և տիրաբ' խողխողեալ եղև յանարիմաց, և տիրաբ' խողխողեալ եղև յանարիմաց...»: Այստեղից երևում է, որ թափառական կյանք էր վարում նաև Կոստանդին եպիսկոպոսի նախատակեալ Սարգիս եղբոր որբ զավակը՝ Օշինը, որը մեռել է թաղվել է ասորական Շոխաթում՝ նախորդ տարին: Ուստի թափառական, անհանգիստ կյանքի մասին եղած խոսքն, իրոք, վերաբերում է Կոստանդին կաթողիկոսին և նրա հարազատներին: Եվ քանի որ խոսքը 1810—1811 թվականների մասին է, իսկ մյուս ձեռագրերից պարզվում է, որ Կոստանդին եպիսկոպոսը 1299 և 1314 թվականներին եղել է Սկևռայում, ուստի նրա կրած հալածանքը պիտի որոնել 1299—1314 թվականների միջև և ոչ թե 1299-ից առաջ:

Ունենք մի ուրիշ, առավել որոշակի վկայություն Կոստանդին եպիսկոպոսի կրած հալածանքի մասին. Դա վկայված է 1314 թվականին ընդօրինակված ձեռագրերում: Դրանցից առաջինը (Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 2787 ձեռագիրը) հաղորդում է, որ «Կոստանդին... առաջնորդ... Սկևռայի» խնդրում է հիշել՝ «նաև երախտաւոր սպասաւորին իմոյ՝ Յակոբայ քահանայի, որ մահու չափ նախատակեցաւ ընդ իս' ի բանդ և ի կապանս, ի ծովու և ի ցամաքի, նաև չորս ամառ յատարութեան պանդխտանալ յաշխարհին ֆռանկաց, և երկու ամառ յառաջ քան զգրել սուրբ գրոցս (այսինքն, 1312 թ.) փոխեցաւ ի Քրիստոս...»: Նույն տողերին հանդիպում ենք նաև մյուս ձեռագրի («Հին կտակարան») ընդօրինակության մեջ, ուր նա խնդրում է հիշել «այլև զձեռնասուն որդեակն զՅակոբ քահանայ, որ մահու չափ նախատակեցաւ ընդ իս ի

քանտ և ի կապանս, ի ծովու և ի ցամաքի և Դ ամառ յատարութիւն պանդխտակից՝ աշխարհն ֆռանկաց և Բ ամառ յառաջ, քան զգրել սուրբ գրոցս (այսինքն, 1312 թ.) փոխեցաւ ի Քրիստոս...»: Այստեղից արդեն ակելի որոշակի է դառնում, որ Կոստանդին եպիսկոպոսի հալածանքներն սկսվել են 1299-ից հետո և ավարտվել 1311 թվականին: Հաճի որ 1311 թվականին նա դեռևս հալածանքի մեջ էր, ուստի հենց այդ ժամանակներին էլ նա պիտի Հակոբ քահանայի հետ վերադարձած լիներ քանտ ու արքայից և ֆռանկաց երկրում կրած քառամյա պանդխտությունից: 1311 թվականի ձեռագրում նշված «սոցայ» բառի տակ այժմ վստահ կարող ենք նկատի ունենալ նաև վերոհիշյալ Հակոբ քահանային, որը Կոստանդին եպիսկոպոսի հետ է եղել ողջ հալածանքի ընթացքում և մեռել 1312 թվականին: 1314 թվականի հիշատակարաններն օգնում են համոզվելու, որ 1312 թվականին նրանք արդեն Սկևռայումն են եղել, ուր միասին գրառված են եղել շինարարությանը: Այսպես, № 2787 ձեռագրում հիշելով Հակոբ քահանայի մահը (1312 թ.), Կոստանդին եպիսկոպոսը նրա մասին այսպես է գրում. «...փոխեցաւ ի Քրիստոս, վասնզի սիրալորդոր փութոյ պորնիս և յաւժար կամաք աշխատելոյ ի վերայ կացութեան շինութեան պորնիս և եթող ինձ մեծ և անմխիթար սուգ»: Նույնպիսի վկայություն կա նաև մյուս ձեռագրում. «Փոխեցաւ ի Քրիստոս վասն սիրալորդոր փութոյ տաճարիս և յաւժար կամաք աշխատելոյ ի վերակացութիւն շինութեան տաճարիս, հիշատակ նորա արհմութեամբ եղիցի...»:

Նրանք Սկևռայում այդ ժամանակ կառուցում էին հավանաբար բերդ (պուրն) կամ բերդի աշտարակ, կամ և գուցե տաճար, ինչպես հաղորդում է երկրորդ ձեռագիրը, չնայած դա կարող է սխալ վերծանման արդյունք լինել (պորնիս-տաճարիս):

Կոստանդին եպիսկոպոսն իր կրած տառապանքների ու հալածանքների մասին նույն 1311 թվականի ձեռագրում թողել է նաև այսպիսի ընդհանուր տողեր. «Եւ Կոստանդին եպիսկոպոս Պեհեսնացի, և խնամաք անելին առաջնորդ սուրբ ուխտիս Սկևռայի, ի բազում իրս բազում անգամ տարութեալ ի ժամու և տարածամու վրդովմամբ ի գրաւմանց եռալեան ծովուս միջի՝ անցելոյն և ներկայիս և ապառնույն, ընդ հողով սխալմամբ գրաւեալս, ի վաղ ժամանակէ և այսր մեծաւ փափաքմամբ յձաղի գաւտ հաաքեալ գրեանքս... և ոչ լինել լրումն կատարման իրիս, մինչև նա կամեցաւ, որ զանշարժան ի քարին գիտէ շրջափոխել...»:

Ինչպես երևում է, այստեղ նշված «ի վաղ ժամանակէ» փախիսկյան ցանկությունը նա

վերջապես իրականացրել է «բազում անգամ» փոթորկվելուց և վրդովվելուց հետո, մինչև, որ ըմբռնել է իր «ընդ հողով սխալմամբ ըմբռնել» լինելը: Եթե այս սխալները կոնկրետ սխալներ են և ոչ թե ընդհանուր, ապա կարող է հարց առաջանալ. ի՞նչ սխալների մասին է նրա խոսքը և արդյոք նրա հալածանքներն էլ այդ հողի վրա չէ՞ին ծնվել:

Առաջադրված հարցին պատասխանելու համար տվյալ ակնարկը բավարար համարել չենք կարող: Ուստի անհրաժեշտ է փնտրել համապատասխան այլ հիմքեր: Հիմնովի, եթե Կոստանդին եպիսկոպոսը տարիներ շարունակ հալածվել է, ապա ի՞նչն է եղել դրա պատճառը: Այս առումով առաջնահերթ նշանակություն ունի նրա հալածողների մասին տեղեկություն ունենալը: 21* որ նա կարող էր նաև օտար բռնակալների կողմից գերված ու պանդխտացված լինել: Տվյալ դեպքում սակայն նման հալածանք չի նկատվում. առկա է տեղական՝ ներքին, ներազգային, ներկրոնական պայքարով պայմանավորված հալածանք: Դա պարզ երևում է 1311 թվականի հիշատակարանից, ուր ասված է, թե «ոչ գոյր սոցալ անդորելոյ ի մի վայր», որի պատճառով էլ ձեռագիրն ընդօրինակվել է մերթ՝ Սիս քաղաքում, մերթ՝ ասորիների մոխար» վանքում, մերթ՝ էլ Ջորո վանքում: Պատկերը պարզ կլինի, եթե այստեղ մեջ բերենք նաև հիշատակարանի հաջորդ տողերը. «Ի թուականութեանս Հայոց մեծաց 24 (1311), ի հայրապետութեանս տեառն Կոստանդեայ Կեսարացոյն և ի թագաորութեան Աւռնի աստուածափրի և բարեպաշտի, որդոյ Լեւոնի, որդոյ Հեթմոյ...»:

Հասկանալի է, որ այդ օրերին հալածված Կոստանդին եպիսկոպոսի ճակատագրի ուրուշը պիտի լինեին ոչ այլ որ, ան Կոստանդին Կեսարացի կաթողիկոսը և Օշին թագավորը (1309—1320), իսկ նրանցից առաջ՝ նրանց նախորդները:

Նախ Կոստանդին եպիսկոպոսի իրավունքների վերականգնման մասին: Վերոհիշյալ հիշատակարանում կարդում ենք. «Արդ, եղև ասարտումն մատենիս ի մայրաքաղաքս Սիս...»: Նշանակում է, որ ձեռագրի սկզբի մասը գրված է եղել ասորիների մոխար» վանքում և Ջորո վանքում: Լինել ասորիների մոտ, նշանակում էր ապաստան գտնել ավելի անվտանգ տեղում, իսկ այստեղից վերադառնալ մայրաքաղաք՝ Սիս, ուր գտնվում էին և՛ արքունիքը, և՛ կաթողիկոսարանը, նշանակում է ավելի ազատ զգալ և երկյուղ չունենալ: Ուստի կարելի է մտածել, որ հենց այդ ժամանակվանից (1311 թ.) էլ Կոստանդին եպիսկոպոսին իրավունք է տրվել Սսից մեկնել Սկևոս:

Մնում է պարզել նրա և նրա համախոհ Հակոբ քահանայի արքունի կոնկրետ ժամանակը: Այդ կապակցությամբ կարող ենք անել հետևյալ ենթադրությունը: Եթե Կոստանդին եպիսկոպոսը մշտում է չորս տարվա պանդխտական կյանք Եվրոպայում, իսկ դրանից առաջ՝ քանո ու շղթա, ապա մեր կարծիքով, դրանք բոլորը միևնույն պատմության երկու շրջանն են ներկայացնում: Այսինքն, նախ նրան և իր ընկերոջը բանտարկել են, ապա շղթայած ծովով ու ցամաքով ուղարկել «աշխարհն ֆռանկաց», որտեղ նրանք պանդխտել են չորս տարի: Ուստի այդ չորս տարվա մեջ պիտի հաշվել նաև բանտարկության որոշ ամիսները: Առավելևն կարելի է չորս տարվա վրա ավելացնել որոշ ամիսներ, այսինքն, այնքան ժամանակ, որքան կպահանջեր գործի ստեղծումը, քննությունը, որոշում կայացնելը և մեղադրյալների Կիլիսիայից-Հոռոմ նավով ուղևորելը:

Այս հաշվումներով կարող ենք ասել, որ Կոստանդին եպիսկոպոսին բանտարկել և արքունի են 1307 թվականին, որից հետո մինչև 1311 թվականն ընկած միջոցը հավասար է 4—5 տարվա:

Նման հաշիվը մեզ ինքնաբերաբար տալով, կանգնեցնում է Սսի հայտնի ժողովի առջև (1307 թ.), որտեղ հայոց եկեղեցին միացված համարվեց լատինական եկեղեցուն: Հայտնի է, որ այդ ժամանակ ուժեղ բախումներ ու դժգոհություններ եղան, ունենալով ծանր և աղետալի հետևանքներ, Ուստի, բնականաբար, հարց է առաջանում. արդյոք Կոստանդին եպիսկոպոսն այդ ժամանակ չէ՞, որ բանտարկվել և ուղարկվել է «ֆոնկատան» (հավանաբար Հոռոմի Պապի մոտ՝ քննության): Դա միանգամայն հավանական ենթադրություն է՝ կարոտ փաստարկման:

Անկախ սակայն մանրամասնություններից, մի բան պարզ է. Կոստանդին կաթողիկոսը Սսի ժողովից հետո մինչև 1311 թվականը գտնվել է հալածանքի մեջ և ի վերջո այդ թվականին վերադարձել Սկևոս:

Այս տեսակետից հետաքրքրական է այն փաստը, որ Սսի ժողովի մասնակիցների շարքում չի եղել Կոստանդին եպիսկոպոսը:

Սկևոսից ներկայացել է միայն մի վարդապետ Մարկոս անունով¹⁷: Դա ցույց է տալիս, որ Կոստանդին եպիսկոպոսը կամ չէր կամեցել ներկայանալ ժողովին, կամ արդեն կալանքի տակ էր գտնվում:

Եվ քանի որ Սսի ժողովի կապակցությամբ առաջացած հալածանքը մի հիմնական

¹⁷ Մ. արք. Օրմանյան, Ազգապատում, Բ, ա, Ամսիկաս, 1960, էջ 1788:

պատճառ պիտի ունենար, այն է՝ լատինական դավանամքին հակադրվելը և ազգային եկեղեցուն հալածարարի մնալը, ուստի պիտի ենթադրել, որ Կոստանդին եպիսկոպոսը հակադրվել է Սսի ժողովի համար դեռևս 1806 թվականին գրված սկզբունքներին: Ինչ խոսք, նման վարմունքի տերը կարող էր և՛ քանհատվել, և՛ աքսորվել, և՛ մանավանդ առաքել է չու՞մ հաջիվ տալու: Ըստ երևույթին, այսպիսին է Կոստանդին եպիսկոպոսի հալածանքի շարժառիթը:

Հարց է առաջանում. արդյոք այն գաղափարները, որոնց համար հալածվեց Կոստանդին եպիսկոպոսը, յուրովի չէին արտահայտվել նրա ստեղծած մասնատույի ջանքերով: Զե՞ որ դավանաբանական այդ հարցերը մեր չէին բարձրացվում:

Առհասարակ հետազային թողնելով այս հարցի պատասխանը, կկամենայինք ուշադրություն հրավիրել Ս. Տ.-Ներսիսյանի կատարած քննության այն տողերի վրա, որոնցով նա շեղում է տեսնում քննվող տույի պատկերած սրբերի դասակարգման մեջ: Ըստ նրա, ամենախոշոր սրբերի պատկերները մղված են ետին պլան և առաջին գծի վրա են դրված հայ ժողովրդի ազգային սրբություններ Գրիգոր Լուսավորիչը, Թադեոս առաքյալը, Եվստրատիոսը և Վարդան Մամիկոնյանը¹⁸: Ինչ խոսք, Հոսմի ներկայացուցիչներին նման մոտեցումը կարող էր զայրացնել, մանավանդ, որ Գրիգոր Լուսավորիչն ու Թադեոս առաքյալը գրավել էին Պողոս և Պետրոս առաքյալների տեղերը: Այն օրերին, երբ կատաղի պայքար էր ծավալվում լատինական կողմնորոշումն արմատավորելու ուղղությամբ, նման քայլը չէր կարող չհետապնդվել: Դրան հալածաբար գումարվել են Կոստանդին եպիսկոպոսի դրսևորած համոզումները և առարկությունները:

Այս կապակցությամբ կկամենայինք ուշադրություն հրավիրել նաև հետևյալ խնդրի վրա: Զարմանալի պիտի թվար այն իրողությունը, որ մեր միջնադարյան սկզբնաղբյուրներում ոչ մի խոսք չկա Կոստանդին եպիսկոպոսի ստեղծած տույի մասին¹⁹: Զե՞ որ

այն սովորական տույի չէր, այլ մասնատուի՝ սրբերի մասունքներով և հրաշագործ պատկերներով: Ըստ երևույթին, Կոստանդին եպիսկոպոսի հալածանքի ժամանակ Հոսմ է առաքվել նաև այդ սրբարանը, որ և արգելված է մնացել այն:

Հ. Ղ. Ալիշանը մտածելով այդ տույի Խոսիա ընկնելու մասին, գրում է. «Անհայտ է պատճառ և ժամանակի փոխադրությունն պահարանիս յիտալիա... ոչ է մեզ յայտ և այն թէ յոր կողմն Խոսիո գառաջինն պահիր, ի Հոսմ թէ յայլում քաղաքի...»: Bosco վայրը, որ գտնվել է տույի 1830-ին՝ կառուցված է 1566—1572 թվականներին: Պարզ է, որ ի սկզբանե այնտեղ չէր կարող ընկած լինել տույի: Մնում է ենթադրել, թե տույին Խոսիայում առաջին անգամ տեղ է գտել այն հաստատության մեջ, որ ներկայացել է շրջաօթված Կոստանդին եպիսկոպոսը: Դա այլ տեղ չէր կարող լինել, քան Հոսմի՝ Պապի ընդունարանը կամ նրա հանձնարարությամբ գործը՝ քննող մի այլ հաստատություն: Ահա նման մի տեղից էլ 1566—1572 թվականներին տույին ընկել է Bosco գյուղի Դոմինիկյանների մոտ, որտեղից էլ 1830 թվականին հետո հայտնաբերվել է Ծրանսիայում, ընկել հնասեր Բագիլիչի ձեռքը և ի վերջո եկել հանգրվանելու Լեմինգրադի Էրմիտաժում:

Հարց է առաջանում, եթե այդ տույի դեռևս 1800-ական թվականներին իր տիրոջ հետ մեղադրվելով ընկել է Հոսմի Պապի և նրա գործակալների ձեռքը, հալած ինչպե՞ս է, որ այն չի ոչնչացվել: Չունենալով պատասխանի համար անհրաժեշտ փաստեր, կարող ենք եզրակացնել, որ այն չի ոչնչացվել հավանաբար այն պատճառով, ինչ պատճառով կենդանի է մնացել նրա տերը՝ Կոստանդին եպիսկոպոսը: Նրան հատկապես տույի համար այնքան էլ չէին մեղադրի, եթե ինքն ընդունել լատինական եկեղեցու դավանանքը՝ թեկուզ աներես: Այդ տույի կարող էր փրկվել նաև Հեթում Երկրորդի հետ կապված լինելու պատճառով, որին Հոսմը ճանաչում և հովանավորում էր: Իսկ տույի գեղահարդարանքը Հեթում թագավորին մեծարում էր ոչ միայն իր երեք հիշատակարաններով, այլև առանձին պատկերաքանդակով, որն ուներ «Հեթում թագաւոր Հայոց» մակագրությունը: Չմոռանալով նշել, որ Հեթումին այն ժամանակ նկարում էին նաև Խոսիայի զանազան հաստատությունների պատերին՝ որպես Հոսմի հովանու տակ մտած թագավորի: Ի վերջո, այդ տույի կարող էր այնտեղ պահվել նաև իր քարձր արվեստի և ամփոփած ճշարտների սրբության պատճառով, որ առկա էին քրիս-

¹⁸ Revue des Etudes Arméniennes*, I, Paris 1964, էջ 130.

¹⁹ Այստեղ նկատի չունենք Վենետիկի Մխիթարյանների միաբանության № 331 ձեռագրում եղած տվյալները, որոնք հետագայի քաղվածքներ են՝ առնված 1880 թվականին հայտարարված տույի մասին գրված ուսումնասիրություններից (տե՛ս Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Բ, 1924, էջ 1284. նկարագրված ձեռագրի Ծա, Ծա, Ծա, 17թ թերթերի նյութերով):

²⁰ «Արձագանք», Թիֆլիս, 1884, էջ 176:

տոնական եկեղեցու համար ընկածների նշխարները: Հոռմն այդ տուփը սիրով կայահեր իր մոտ նաև դիվանագիտական առումով, որպեսզի մի կողմից ավելի սիրաշահած լինեն Կոստանդին եպիսկոպոսին՝ իր կողմը գրավելու, իր գործիչը դարձնելու նպատակով, իսկ մյուս կողմից՝ հայ իրականությունից կտրելու այդ «սրբարանը», որտեղ ազգային սրբերն ավելի առաջնակարգ տեղ էին ստացել, քան լատինական և առհասարակ քրիստոնեական սրբերը:

Ինչպես տեսնում ենք, շրջանառության մեջ դրվող նոր փաստերը գալիս են լուծելու մի շարք չլուծված հարցեր և բարձրացնելու նորանոր մտքեր, որոնք կարոտ են առավել խոր ուսումնասիրությունների և մանավանդ նորանոր փաստերի հայտնաբերման:

Ավարտելուց առաջ կկամենայինք բարձ-

րացնել մի հարց: Քանի որ Ալեկոյի մասնատուփը մի ազնվական կոթող է ոչ միայն իր արվեստով, այլև իր մարմնավորած պատմա-քաղաքական տրամադրություններով, ուստի անհրաժեշտ է առանձին գրքույկ նվիրել նրա հանգամանալից ուսումնասիրությանը և համապատասխան լուսանկարներին: Այն իր մեջ ամփոփում է Կիլիկիայի հայության և նրա մշակույթի պատմության մի դրվագ, որի մասին եղած ուսումնասիրություններն այսօր չեն կարող բավարար համարվել: Մեր ցանկության իրականացումն էլ հիմա միանգամայն ժամանակին է, որովհետեւ արդեն առկա են գիտա-հետազոտական բնույթի բազմաթիվ աշխատանքներ, իսկ տուփն էլ, բարեբախտաբար, գտնվում է ոչ թե արտասահմանում, այլ Լեհիգրադում:

